

УДК 341.24

СТЕПАНЕНКО К. В.,

**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ**

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ УКРАЇНОЮ РЕПРЕСАЛІЙ

Анотація. У статті робиться спроба визначити засади міжнародно-правового регулювання застосування Україною репресалій як форми міжнародної відповідальності. Проаналізовано теоретичні положення міжнародно-правового регулювання застосування Україною репресалій, визначено основні практичні напрями застосування Україною репресалій, зокрема й щодо Росії як порушника міжнародних зобов'язань.

Ключові слова: репресалії, міжнародна відповідальність, міжнародні санкції, міжнародне право, міжнародні відносини.

Постановка проблеми. Початок ХХІ століття позначається локальними геополітичними конфліктами, що створює умови для розвитку світової системної кризи у відносинах між державами як головними суб'єктами міжнародного права. Держави хоч і по-різному, проте практично завжди негативно реагують на подібні події, намагаючись відповідати на нові виклики, шукати нові засоби й методи для збереження своїх владних повноважень. Однією з таких реакцій є агресія Росії щодо суверенної України, а бажання Російської Федерації (далі – РФ) повернутись до Ялтинсько-Потсдамської методології розподілу сфер впливу шляхом шантажу й зовнішньої експансії з використанням елементів гібридної війни стало суттєвим викликом для цивілізованого світу із часів Другої світової війни.

Одним із сучасних механізмів протидії порушенням норм міжнародного права є інститут міжнародної відповідальності, який передбачає застосування санкцій щодо порушника міжнародно-правових зобов'язань. Теоретичні й практичні питання застосування країнами різноманітних форм міжнародної відповідальності, серед яких центральне місце посідають репресалії, неодноразово ставали предметом дискусій міжнародної наукової спільноти. З огляду на військово-політичний стан України міжнародно-правовий механізм застосування репресалій об'єктивно привертає увагу вітчизняних дослідників у галузі міжнародного публічного права, що має трансформуватись у корисні науково-практичні роботи із цієї вкрай важливої теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляду сучасних міжнародних відносин присвячено чимало цікавих аналітичних праць вітчизняних і зарубіжних дослідників у галузі міжнародного права, політології та інших наук. Під час написання статті опрацьовувались роботи І. Валлерстайна, С. Іноземцева, М. Лебедевої, О. Тоффлера, Ф. Фукуями, С. Хантінгтона, П. Циганкова та інших зарубіжних авторів. У вітчизняній науці міжнародного права цікавий аналіз сучасних міжнародних відносин, пов'язаних також із застосуванням інституту міжнародної відповідальності, можна зустріти в працях М. Баймуратова, М. Буроменського, Л. Грицаєнка, О. Задорожного, В. Муравйова, Л. Тимченка, М. Черкеса, М. Юрія та інших науковців. Серед останніх робіт зі схожою тематикою варто назвати статтю О. Скрильника «Особливості відповідальності в сучасному міжнародному праві» (2014 р.), автором якої проаналізовано окремі норми міжнародного права, пов'язані з притягненням до відповідальності, визначено проблеми притягнення до відповідальності окремих суб'єктів міжнародного права [1]. Цікавий і безкомпромісний погляд на міжнародні й національно-правові аспекти протидії російській агресії можна побачити в дослідженні В. Василенко [2]. Однак з огляду на бурхливий розвиток міжнародних відносин, у тому числі зумовлений підвищеною увагою міжнародної спільноти до України як жертви військової агресії, визначення теоретичних і практичних аспектів міжнародно-правового регулювання застосування Україною репресалій є на сьогодні вкрай актуальним та своєчасним завданням.

Метою статті є дослідження засад міжнародно-правового регулювання застосування Україною репресалій як форми міжнародної відповідальності. Для досягнення поставленої мети планується вирішити такі завдання: а) проаналізувати теоретичні положення щодо міжнародно-правового регулювання застосування Україною репресалій як форми міжнародної відповідальності; б) визначити основні практичні напрями застосування Україною репресалій, зокрема й щодо Росії як порушника міжнародних зобов'язань.

Виклад основного матеріалу. Україна як визнаний усім світом суб'єкт міжнародного права на сьогодні постає перед дуже серйозними викликами, пов'язаними зі збереженням власного суверенітету та військовим протистоянням із Росією. Анексія РФ Криму, вторгнення на східні території України та подальші кроки з деескалації конфлікту – усі ці події змусили міжнародну спільноту визнати неспроможність існуючих міжнародних механізмів протистояти агресору, який обрав тактику викривленого трактування норм міжнародного права [3, с. 164]. Безумовно, агресивні дії Росії стали найбільш резонансними, адже із часів Другої світової війни жодна країна світу, особливо на європейській частині Євразії, не дозволяла собі брутальне порушення імперативних норм міжнародного права щодо поваги територіальної цілісності держав.

У міжнародному праві значну роль у врегулюванні конфліктних ситуацій, які супроводжуються військовою агресією, відіграє інститут міжнародної відповідальності. У юридичній літературі існує багато визна-

чень міжнародно-правової відповідальності, у загальному розумінні це обов'язок одного суб'єкта міжнародного права ліквідувати шкоду, заподіяну іншому суб'єкту в результаті порушення міжнародно-правового зобов'язання, або обов'язок відшкодувати матеріальний збиток, заподіяний у результаті дій, що не порушують норми міжнародного права, якщо таке відшкодування передбачається спеціальним міжнародним договором (абсолютна відповідальність) [4]. Якщо факт порушення міжнародно-правового зобов'язання визнано більшістю країн – членів Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), проте суб'єкт міжнародного права відмовляється відшкодувати збиток, щодо нього застосовуються санкції.

Загалом світовий досвід показує, що без шкоди для принципів міжнародного права держави використовують найрізноманітніші заходи подібного типу з метою чинити тиск на інші країни у відповідь на дію, вчинену державою, проти якої ці заходи спрямовано. Такі заходи можна розділити на дві великі категорії: а) реторсії; б) не пов'язані з використанням збройних сил репресалії.

У теорії міжнародного права під репресаліями (від пізньолат. *Repressaliae*) розуміють правомірні примусові дії держави, спрямовані на відновлення своїх прав, порушених іншою державою, за допомогою дій, не пов'язаних із загрозою й застосуванням сили [4]. Репресалії вважаються односторонніми примусовими заходами нематеріального характеру, що допускаються міжнародним правом як контрзахід у разі правопорушення. Вони здійснюються відповідно до міжнародного права, однак оскільки є контрзаходами щодо правопорушника, то можуть виходити за межі міжнародного права в тих умовах, що визначаються характером правопорушення. Із цього постає, що репресалії мають бути пропорційними: інтенсивність контрзаходів не може бути вищою, ніж необхідна для досягнення безпосередньої мети. Репресалії повинні мати характер пропорційності та за недотримання цієї умови можуть розглядатись як помста [5, с. 413–414]. Перевищення меж необхідного саме по собі є правопорушенням, зловживанням правом.

Іноді репресалії називають зустрічними або відповідними порушеннями міжнародного права, проте це не можна розуміти буквально. Оскільки репресалії є заходами міжнародно-правового примусу, вони не можуть бути порушеннями міжнародного права. Репресалії – це один із традиційних, проте не безперечних способів забезпечення відповідності з правом. Це «допустимі відхилення» від міжнародно-правових норм, суть яких полягає в застосуванні примусових заходів у відповідь на неправомірні дії держави, а основна мета – змусити державу-порушника дотримуватись міжнародно-правових норм. Така природа репресалій дає підстави зіставляти їх з іншою нематеріальною формою міжнародної відповідальності – міжнародними санкціями – як загальне та частину.

Репресалії викликають багато суперечок і в мирний час. Як справедливо зауважує німецький юрист М. Бота, будучи заснованими на односторонній оцінці однією стороною правомірності дій іншої, вони тягнуть

серйозний ризик взаємних звинувачень, заподіяння шкоди невинним людям та ескалацію неправомірної поведінки [6, с. 302]. Про напруженість дискусії, що не обмежується рамками наукової суперечки, свідчать позиції держав, які вони займають у процесі кодифікації й прогресивного розвитку міжнародного гуманітарного права. У цьому сенсі показовим є обговорення питання про допустимість застосування збройних репресалій, яке відбувалось у процесі проведення Дипломатичної конференції в 1974–1977 рр. На конференції домінували такі дві позиції: одна передбачала загальну заборону репресалій, інша обґрунтовувала право вдаватись до них у відповідь на порушення міжнародного гуманітарного права [7, с. 71–86]. І лише зняття державами вказаних пропозицій дало змогу сформулювати в додатковому Протоколі I норми, що забороняють застосування збройних репресалій. Протокол I встановлює досить жорстку заборону на репресалії, спрямовані проти будь-яких категорій осіб, які опинились у владі ворога.

Зрозуміло, що репресалії не можуть належати до порушень міжнародного права: у тому разі, якщо б ці дії не мали характер відповіді та були здійснені державою першими, вони являли б собою міжнародне правопорушення. Таке розуміння репресалій було властиве раннім уявленням членів Комісії ООН із міжнародного права, і саме таким воно матеріалізувалось у ст. 22 Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправне діяння (далі – Проект статей) [8, с. 217–236].

Варто зазначити, що в Проекті статей, на відміну від міжнародного гуманітарного права, взагалі немає переліку видів або можливих заходів репресалій. Проте це не можна вважати випадковістю чи неоглядом авторів цього документа, адже вони сходяться на думці, що в такому ключовому джерелі права міжнародної відповідальності не може бути переліку репресалій. Репресалії як контрзаходи є децентралізованим поняттям, що може бути зосередженим у національному законодавстві держав, які постраждали. Потерпіла держава, з огляду на звичаєве й договірне право, сама визначає допустимі межі, характер і заходи репресалій, щоб у підсумку це не давало переваг будь-якій державі. До таких децентралізованих репресалій відносять, зокрема, арешт морського судна й штраф за незаконний вилов риби в територіальних водах прибережної держави, бойкот, повне припинення міжнародного договору у відповідь на істотне його порушення іншою стороною, відмову від виконання міжнародного договору внаслідок постачання ядерного устаткування державі, щодо якої вжиті й діють заходи міжнародних санкцій, ембарго тощо.

Спираючись на логіку міжнародного права щодо застосування репресалій, яку можна простежити під час укладення Проекту статей, Україна як держава, що постраждала внаслідок агресивної поведінки Росії, на законодавчому рівні визначила види репресалій, які можуть застосовуватись до країни-порушника. Так, згідно зі ст. 4 Закону України «Про санкції», прийнятого 14 серпня 2014 р. з метою захисту національних інте-

ресів, національної безпеки, суверенітету й територіальної цілісності України, протидії терористичній діяльності, до видів репресалій законодавець відніс такі заходи:

- тимчасове обмеження права особи користуватись і розпоряджатись належним їй майном;
- обмеження торговельних операцій;
- обмеження, часткове чи повне припинення транзиту ресурсів, польотів та перевезень територією України;
- запобігання виведенню капіталів за межі України;
- зупинення виконання економічних і фінансових зобов'язань;
- анулювання або зупинення ліцензій та інших дозволів, одержання (наявність) яких є умовою для здійснення певного виду діяльності, зокрема анулювання чи зупинення дії спеціальних дозволів на користування надрами;
- заборону участі в приватизації;
- заборону користування радіочастотним ресурсом України;
- обмеження або припинення надання телекомунікаційних послуг і використання телекомунікаційних мереж загального користування;
- заборону чи обмеження заходження іноземних невійськових суден і військових кораблів до територіального моря України, її внутрішніх вод, портів та повітряних суден до повітряного простору України або здійснення посадки на території України;
- запровадження додаткових заходів у сфері екологічного, санітарного, фітосанітарного й ветеринарного контролю;
- припинення дії торговельних угод, спільних проектів і промислових програм у певних сферах, зокрема у сфері безпеки та оборони;
- заборону передання технологій, прав на об'єкти права інтелектуальної власності;
- припинення культурних обмінів, наукового співробітництва, освітніх і спортивних контактів, розважальних програм з іноземними державами та іноземними юридичними особами;
- відмову в наданні та скасування віз резидентам іноземних держав, застосування інших заборон в'їзду на територію України;
- припинення дії міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України;
- анулювання офіційних візитів, засідань, переговорів із питань укладення договорів чи угод;
- позбавлення державних нагород України, інших форм відзначення;
- інші санкції, що відповідають принципам їх застосування, встановленим цим Законом [9].

Ще одна важлива для розуміння репресалій уточнююча деталь – це законність, або, якщо точніше, правомірність репресалій. Їх правомірність, особливо в тому, що стосується змісту й застосування цих примусових заходів, визначається не лише з позиції обмежень, продиктованих

вимогами цивілізації та гуманності, а й їхньою метою. Репресалії не мають на меті отримання компенсації за те чи інше правопорушення, вони є наміром змусити винну в порушенні права державу шляхом нанесення їй шкоди припинити це порушення та утримати її від повторення того ж порушення в майбутньому. З огляду на грубі порушення норм міжнародного права Росією дії України щодо РФ мають бути рішучими та кореспондуватись із нормами й прецедентною практикою міжнародного права. Застосування Україною репресалій у цьому разі можна розцінювати як тимчасові попереджувальні заходи, які є прологом застосування матеріальних форм міжнародної відповідальності через звернення до міжнародних судових установ. Як справедливо зазначає В. Василенко, в умовах офіційного заперечення керівництвом РФ участі її збройних сил в агресії проти України та відмови Міністерства закордонних справ РФ використати можливості Міжнародного суду ООН для встановлення фактів, пов'язаних зі збройним нападом на Україну, надзвичайно важливого практичного значення набуває формування її правової позиції, питання відсічі збройній агресії РФ та ліквідації її наслідків на національному рівні [2, с. 17].

Правовою основою застосування репресалій щодо РФ слугують, окрім інших, два визначальні документи: Закон України «Про санкції» та Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» від 2 вересня 2015 р. Проте варто визнати, що правове регулювання застосування репресалій має дискреційний характер та потребує систематизації. Окремі елементи правової позиції України в згаданому питанні дотепер були зафіксовані в численних нормативних актах, зокрема законах, постановах і заявах Верховної Ради України, указах і розпорядженнях Президента України, постановах та рішеннях Кабінету Міністрів України, численних дипломатичних нотах і заявах Міністерства закордонних справ України, матеріалах та документах Генеральної прокуратури України, Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Міністерства фінансів України, Міністерства економічного розвитку України та інших відомств. Нормативні акти, документи й матеріали цих органів склалися та ухвалювалися численними органами різних гілок влади в різний час і за різних обставин, тому мають різний правовий статус. Так, через недоліки Закону України «Про санкції» ні Кабінет Міністрів України, ні Рада національної безпеки і оборони України не мають права ухвалювати рішення про запровадження секторальних санкцій. Таке право безпідставно віднесено до компетенції Верховної Ради України, що практично унеможливляє оперативне застосування санкцій проти держави-правопорушника. Закон України «Про санкції», ігноруючи норми права міжнародних договорів, не передбачає можливість розірвання або зупинення частково чи повністю міжнародних договорів із державою-агресором. Унаслідок цього тривалий час залишались чинними й виконувались навіть договори між Україною та РФ про

військово-технічне співробітництво. Також чинним залишається Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією, за яким Росія досі є стратегічним партнером України.

Висновки. Отже, під репресаліями в міжнародному праві варто розуміти дії, неправомірні за своєю природою, проте які у виняткових випадках можуть бути виправдані у світлі неправомірних дій, раніше зроблених державою, проти якої вони спрямовані. Така природа репресалій дає підстави зіставляти їх з іншою нематеріальною формою міжнародної відповідальності – міжнародними санкціями – як загальне та частину. На сьогодні існує нагальна потреба в розробці узагальненої правової позиції України, що має стати підґрунтям для вироблення єдиної консолідованої претензії, яку Україна як держава, що зазнала збройної агресії, повинна формально пред'явити Російській Федерації як державі-агресору. Водночас необхідно вдосконалити нормативну базу й механізм запровадження проти Російської Федерації як держави-агресора системних репресалій. Аналіз змісту чинних нормативних актів свідчить, що вони належним чином не узгоджені один з одним, фрагментарні та стосуються далеко не всіх аспектів ситуації, зумовленої агресією Російської Федерації проти України. Саме тому застосування Україною репресалій проти Росії як держави-агресора, насамперед у законодавчій площині, повинне мати систематичний характер та спрямовуватись на забезпечення протидії російській агресії на перехідному етапі до застосування матеріальних форм міжнародної відповідальності шляхом звернення до міжнародних судових установ.

Література:

1. Скрильник О. Особливості відповідальності в сучасному міжнародному праві / О. Скрильник // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 1. – С. 155–158. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=13>.
2. Василенко В. Міжнародні та національно-правові аспекти протидії російській агресії / В. Василенко // Універсум. – 2016. – № 1–2. – С. 14–18.
3. Степаненко К. Перспективні напрями наукових досліджень сучасних міжнародних відносин / К. Степаненко // Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки». – 2015. – № 2(2). – С. 160–165.
4. Юридичний словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yurist-online.com/uslugi/yuristam/slovar/>.
5. Буше-Сольнье Ф. Практический словарь гуманитарного права / Ф. Буше-Сольнье ; пер. с фр. Е. Кирпичниковой. – М. : МИК, 2004. – 551 с.
6. Bothe M. The role of national law in the implementation of international humanitarian law / M. Bothe // Etudes et essais sur le droit international humanitaire et sur les principes de la Croix-Rouge en l'honneur de Jean Pictet. – Geneve : La Haye ; CICR ; Martinus Nijhoff Publishers, 1984. – P. 307.
7. Акты дипломатической конференции по вопросу о подтверждении и развитии международного права, применяемого в период вооруженных конфликтов. – Женева, 1974–1977. – Т. 10. – 300 с. – CDDH/I/239.

8. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 56/589 от 12 декабря 2001 г. «Ответственность государств за международно-противоправные деяния» (извлечение) // Московский журнал международного права. – 2004. – № 3. – С. 217–236.
9. Про санкції : Закон України від 14 серпня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 40. – Ст. 2018.

Степаненко К. В. Международно-правовое регулирование применения Украиной репрессалий

Аннотация. В статье делается попытка определить принципы международно-правового регулирования применения Украиной репрессалий как формы международной ответственности. Проанализированы теоретические положения международно-правового регулирования применения Украиной репрессалий, определены основные практические направления применения Украиной репрессалий, в частности и в отношении России как нарушителя международных обязательств.

Ключевые слова: репрессалии, международная ответственность, международные санкции, международное право, международные отношения.

Stepanenko K. International legal regulation of the use of reprisals Ukraine

Summary. The article attempts to define principles of international law regulating the use of reprisals Ukraine as a form of international responsibility. Theoretical provisions of international law regulating the use of reprisals Ukraine, the main practical directions of Ukraine reprisals, particularly in Russia as a violator of international obligations.

It is concluded that reprisals in international law are considered illegal in nature activities, but which in exceptional circumstances may be justified in the light of misconduct previously made by the State against which they are directed. Such reprisals nature makes them an integral part of international sanctions applied to violators of international law.

Analyzed discussion points for discussion and conclusion of the UN Commission on International Law Draft articles on responsibility of States for internationally wrongful act. Based on the logic of international law regarding the use of reprisals, which can be seen in the enclosed draft articles Ukraine as a state that has suffered as a result of the aggressive behavior of Russia, a special law has defined types of reprisals that could be applied to offending countries. Given the gross violation of international law Russia and Ukraine on the actions of this country should be determined and correspondent with the rules and case-law of international law. The use of reprisals in this case can be viewed as a temporary precautionary measures is prologue appeal to international judicial institutions.

The conclusion is that today there is an urgent need to develop generalized legal position of Ukraine, which has become a basis for the development of a common consolidated claims, which Ukraine as a state that has suffered armed aggression must formally present the Russian Federation as a state aggressor. However, we must improve the regulatory framework and mechanism to introduce Russian as a state-aggressor systematic reprisals for countering Russian aggression in transition recourse to international judicial institutions.

Key words: reprisals, international responsibility, international sanctions, international law, international relations.